

Reflection on the Development of Scientism based on the Revelatory Rationality from the Perspective of the Qur'an

Mohammad Yasin Basirat¹
Karim Khan Mohammadi²
Daud Rahimi Sajasi³

ABSTRACT

The development of scientism based on rationality and appropriate to society's culture is recommended in social sciences; but the development of scientism in the contemporary world is limited to experimental sciences and is based on secular rationality. Since scientism in Islamic culture is adopted from revelation, the development of scientism in Islamic society should be based on revelatory rationality. The aim of the article is the development of scientism along with the purity and understanding of the truth and modern understanding of the text in accordance with the needs of society and the localization of science in a comprehensive way of the concept of scientism.

This article uses the comprehension method of text analysis. The findings of the research include the development of formal sciences in the direction of divine obedience, scientism along with purity from vices, physical and mental deviations, and growth in worldly and hereafter affairs, and teaching wisdom to reach the truth through science and reason and prevent from error and ignorance. The expansion of the concept of scientific experts (Raskhoon fi al-'ilm, Uotu al-'ilm and Ahl al-Dhikr) to commentators in the analysis of verses is in accordance with the needs of the society by observing the conditions of interpretation and the development of scientism in a monotheistic society with considering divine independence. The result of the research is the development of scientism based on revelatory rationality in having divine obedience, purity, wisdom, and the expansion of specialized scientific understanding in the interpretation and comprehensibility of the content of divine verses. Therefore, scientism is not exclusive to material and experimental sciences, rather, it includes empirical and non-empirical, material and spiritual, physical and spiritual sciences, in this world and the hereafter.

KEYWORDS: Development, Scientism, Revelatory Rationality, Quran.

1- Lecturer of the Department of Tabligh and Social Studies, Al-Mustafa International University Higher Education Complex, Qom, Iran, (corresponding author), m.iasinbasirat@gmail.com

2- Associate Professor, Department of Social Sciences, Bagher al-Uloom University, Qom. Iran, khanmohammadi49@yahoo.com

3- Assistant Professor, Department of Sociology, Shahed University, Tehran. Iran, d.rahimi@shahed.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۰۹

20.1001.1.27833542.1402.3.9.4.2
10.22034/arq.2023.178297

نوع مقاله: پژوهشی

تأمل در توسعه علم گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی از منظر قرآن

محمد یاسین بصیرت^۱، کریم خان محمدی^۲، داود رحیمی سجاسی^۳

چکیده

توسعه علم گرایی بر اساس عقلانیت و متناسب با فرهنگ جامعه در علوم اجتماعی توصیه شده است؛ اما توسعه علم گرایی در جهان معاصر به علوم تجربی منحصر شده و بر اساس عقلانیت سکولار است؛ از آنجاکه علم گرایی در فرهنگ اسلامی اتخاذ شده از وحی است، توسعه علم گرایی در جامعه اسلامی بایست بر اساس عقلانیت و حیانی باشد. هدف مقاله، توسعه علم گرایی همراه با پاکی و درک حقیقت و فهم عصری متن متناسب با نیاز جامعه و بومی سازی علم به صورت جامعیت بخشی مفهوم علم گرایی است. این نوشتار از روش تفهیمی تحلیل متن استفاده کرده است. یافته‌های تحقیق دربرگیرنده توسعه علوم رسمی در جهت اطاعت الهی، علم گرایی همراه با پاکیزگی از پستی‌ها، انحرافات جسمی و روحی و رشد در امور دنیایی و آخرتی و آموزش حکمت برای رسیدن به حقیقت توسط علم و عقل و نجات از گمراهی و جهالت است. گسترش مفهوم متخصصان علمی (راسخون فی العلم، اوتوالعلم و اهل الذکر) به مفسران در تحلیل آیات، متناسب با نیاز جامعه با رعایت شرایط تفسیری و توسعه علم گرایی در جامعه توحیدی با در نظر داشت استقلال الهی است. نتیجه تحقیق، توسعه بخشی علم گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی در داشتن اطاعت الهی، پاکیزگی، حکمت آموزی و گسترش فهم تخصصی علمی در تفسیر

۱- مدرس گروه تبلیغ و مطالعات اجتماعی، مجتمع آموزش عالی جامعه المصطفی (ص) العالمیه، قم، ایران، (نویسنده مسئول)، m.iasinbasirat@gmail.com

۲- دانشیار گروه علوم اجتماعی، دانشگاه باقرالعلوم، قم، ایران، khanmohammadi49@yahoo.com

۳- استادیار گروه جامعه شناسی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران، d.rahimi@shahed.ac.ir

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

و قابل فهم بودن محتوای آیات الهی است؛ از این رو، علم‌گرایی منحصر به علوم مادی و تجربی نیست؛ بلکه شامل علم تجربی و غیرتجربی، مادی و معنوی، جسمانی و روحانی، دنیا و آخرت است.

واژگان کلیدی: توسعه، علم‌گرایی، عقلانیت و حیانی، قرآن.

۱. مقدمه

توسعه علم‌گرایی در جهان معاصر، بر اساس عقلانیت از نیازهای جامعه است. اندیشمندان علوم اجتماعی، توسعه علمی، متناسب با فرهنگ جامعه را توصیه می‌کنند؛ اما برخی از دیدگاه‌های متأثر از متفکران غربی، توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت سکولار را طرح می‌کنند. طبق این دیدگاه، کشورهای غربی زمانی توسعه یافته شدند که از عقلانیت سکولار در توسعه علمی استفاده کردند. این دیدگاه‌ها در حالی است که در دهه‌های پایانی قرن بیستم، دیدگاه‌های توسعه علم‌گرایی غربی مورد پرسش قرار گرفته است؛ زیرا تنها به بعد مادی جامعه انسانی توجه نموده و جنبه الهی آن را به فراموشی سپرده‌اند؛ لذا نظریه‌های تازه‌ای درباره توسعه علمی ارائه شده است از جمله، دیدگاه (آیت الله جوادی آملی) که جامعه اسلامی می‌تواند مسیر توسعه علمی را با الگوگیری از عقلانیت و حیانی پیماید.^۱

از آنجا که توسعه علمی فرایندی پویا است و هر جامعه‌ای می‌تواند متناسب با فرهنگ خود، توسعه داشته باشد، توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی، بهترین گزینه در جهت توسعه یافتن است. و اهداف آن عبارت است از جامعیت بخشی به مفهوم علم‌گرایی از نظر تجربی و غیرتجربی، مادی و معنوی، دنیایی و آخرتی؛ تبیین توسعه علم‌گرایی مبتنی بر پاکی و تشخیص حقیقت و رهایی از جهل و گمراهی؛ گسترش علم‌گرایی توسط متخصصان علمی در فهم عصری متن، متناسب با نیاز جامعه و توسعه علم‌گرایی و حفظ استقلال و بومی‌سازی علم با محوریت توحید‌گرایی است. تاریخ علم‌گرایی گواهی می‌دهد که جامعه اسلامی بستر مناسبی برای رشد علوم مختلف بوده و قرون وسطی که

۱- دیدگاه از آیت الله جوادی آملی در مقاله آقای مهدی گنجور تحت عنوان «مبانی وجودشناختی توسعه و تعالی علوم بر پایه عقلانیت و حیانی با تأکید بر اندیشه‌های آیت الله جوادی آملی» چاپ شده در دوفصلنامه علمی حکمت‌صدرا، سال نهم، شماره اول، پیاپی ۱۷، زمستان، ۱۳۹۹: ۱۴۵-۱۶۱.

دوران تاریک غرب بوده، دوران طلایی علم اسلامی در تاریخ نام گرفته است و شاهد توسعه علم گرایی در جامعه اسلامی در آن دوران هستیم. تشویق قرآن به فراگیری علم سبب شد که مسلمانان با عمل به آموزه‌های قرآنی، توانستند بعد از تشکیل هسته اولیه جامعه اسلامی به تمدن بزرگی برسند. تمدن کنونی بشر مرهون تلاش‌های علمی مسلمین است که با بهره‌گیری از ظرفیت عقلانیت و حیانی، توسعه علمی را به جهانیان عرضه کردند.

سیر شکل‌گیری تمدن اسلامی با توسعه علم گرایی بوده است به گونه‌ای که در علوم مختلف نوآوری‌هایی پدید آورد و اختراع و ابتکار مسلمانان در بخش‌های مختلف بستر مناسب ایجاد کرد و سبب بیرون شدن بشریت از توحش گردید. تمدن امروزی جامعه بشری ریشه در تمدن اسلامی دارد که بر پایه توسعه علم گرایی و بر اساس عقلانیت و حیانی بوده است. پدیدار شدن تمدن اسلامی مربوط به عصری است که عقلانیت در اوج خود قرار گرفته بود؛ اما از زمانی که اندیشه‌های ظاهرگرا، سلفی‌گری، اخباری‌گری و تصوف گرایانه در تمدن اسلامی راه یافتند، زمینه‌های انحطاط تمدن اسلامی آغاز گردید (ولایتی، ۱۳۸۸: ۱۵۸-۱۴۹) و به تدریج با دخالت عوامل گوناگون، رو به انحطاط رفت که تاریخ از تمدن اسلامی باقی مانده است. این تحقیق در راستای احیای تمدن نوین اسلامی و مرجعیت علمی قرآن به توسعه علم گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی از منظر قرآن، پرداخته است. روش تحقیق توصیفی و تحلیلی مبتنی بر کاوش براسناد (آیات قرآن) و بهره‌گیری از تفهیم (تفسیر) عصری متن است. توسعه علم گرایی از نیازهای جامعه است. متناسب با این نیاز، آیاتی که در بیان عقلانیت و علم گرایی هستند، شناسایی و تحلیل شده است و در پاسخ به این سؤال می‌باشد که توسعه علم گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی چگونه است.

۲. پیشینه تحقیق

پیشینه این تحقیق شامل: ۱. کتاب با عنوان مجموعه مقالات همایش قرآن و توسعه فرهنگی برگزار شده در سال (۱۳۸۲ ش / ۱۴۲۴ ق) است. مقالات این همایش به مباحث کلی توسعه فرهنگی در قرآن پرداخته است؛ مقاله‌ای با عنوان: «توسعه علم گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی» در این مجموعه مقالات، وجود ندارد. ۲. مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی توسعه و تعالی علوم بر پایه عقلانیت و حیانی با تکیه بر اندیشه‌های علامه جوادی آملی، مقالات این کنگره، چاپ نشده

است. گزارش از این کنگره در سایت پایگاه اطلاع‌رسانی بنیاد بین‌المللی علوم وحیانی اسراء در تاریخ ۱۳۹۷/۲/۱۹ نشر شده است. ۳. مقاله از آقای مهدی گنججور تحت عنوان «مبانی وجود شناختی توسعه و تعالی علوم بر پایه عقلانیت وحیانی با تأکید بر اندیشه‌های آیت‌الله جوادی آملی» در دوفصلنامه علمی حکمت صدرایی، سال ۱۳۹۹ چاپ شده است. مقاله، به مبانی توسعه علوم بر پایه عقلانیت وحیانی از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی پرداخته است. امتیاز مقاله حاضر، توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت وحیانی از دیدگاه قرآن است. انسجام بحث در چارچوب مفهومی، آیات شناسایی و چگونگی توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت وحیانی، مشخص شده است.

۳. مفهوم شناسی

مفاهیم تحقیق، جهت روشن شدن بحث، توضیح داده می‌شوند. برای تعریف ترکیبی، نیاز است که مفهوم «توسعه»، «علم‌گرایی»، «عقلانیت» و «وحیانی» تعریف شوند و پس از توضیح مفاهیم، موضوع «توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت وحیانی از منظر قرآن» تبیین گردیده است.

مفهوم توسعه: واژه توسعه پس از جنگ جهانی دوم به وجود آمده و بر طبق اولین نظریه‌پردازان، به مفهوم خروج از لفاف است. این لفاف همان جامعه سنتی است که برای نو شدن باید از این لفاف خارج شد (ازکیا، مصطفی، ۱۳۸۱: ۰۷)؛ توسعه، به مفهوم گسترش همه شرایط و جنبه‌های مادی و معنوی زندگی اجتماعی، فرایند بهبود بخشیدن به کیفیت زندگی افراد جامعه است (آقا بخشی، ۱۳۸۳: ۱۷۹)؛ به تعبیری، توسعه چندبعدی است و مستلزم تغییرات اساسی در ساخت اجتماعی است و نشان‌دهنده تغییر مجموعه نظام اجتماعی از حالت نامطلوب به سوی وضعیت مطلوب از نظر مادی و معنوی است (مایکل تودارو، ۱۳۷۸: ۲۳) بنابراین، توسعه، ابعاد مختلف جامعه را به سوی وضعیت مطلوب سوق می‌دهد. توسعه علم‌گرایی از زمینه‌های توسعه جامعه در جهت مطلوب است.

مفهوم علم‌گرایی: علم‌گرایی معادل (Scientism) از دیدگاه غربی به معنای اعتقاد به لزوم محور قرار دادن علوم تجربی در همه شئون زندگی است. علم‌گرایی عبارت است از: «دیدگاهی که بر اساس آن، مرزهای علوم طبیعی باید توسعه پیدا کنند تا شامل رشته‌های دانشگاهی یا قلمروهای زندگی

بشوند» (Stenmark, ۲۰۲۰, ۲۰: ۱۳۳)؛ علم‌گرایی دربرگیرنده فعالیت نظری و عملی پیرامون رفتار جهان مادی و طبیعی از طریق مشاهده و آزمایش است (The new oxford Dictionary of English, ۲۲: ۱۹۹۹) علم‌گرایی به تعبیر دیگر، معرفتی است که از تحقیق جهان فیزیکی به‌دست آمده و مشتمل بر آزمایش و اندازه‌گیری است و توسعه تئوری‌های علمی برای تبیین نتایج رفتارهای جهان طبیعی است (Dictionary of English, ۲۵: ۱۹۹۳)؛ بنابراین، علمی که از طریق غیر مادی و طبیعی باشد و روش علمی، غیر از مشاهده و آزمایش باشد؛ چنین علمی، علم تجربی نیست؛ ازاین‌رو، معرفت‌های به‌دست آمده از راه عقل و وحی، علم تجربی خوانده نمی‌شوند و زندگی اجتماعی انسان‌ها را نمی‌توان با چنین علمی، توصیف و تبیین کرد؛ این نوع علم‌گرایی معاصر در حالی، طرح شده که انحصار علم‌گرایی به تجربی جای تأمل دارد؛ زیرا جهان اجتماعی بر پایه علم‌گرایی تجربی از حیثیت جهان‌بینی و هستی‌شناختی، محدود در این عالم ماده است و هدف عمده آن، شناخت جهان به‌قصد تسلط بر آن برای بهره‌وری هر چه بیشتر از عالم طبیعت است و علم در این مرحله، بیشتر انسانی و کمتر الهی است (هرمن، ۱۳۷۶، ۱: ۲۴۷).

علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی دربرگیرنده مفهوم جامع علم و عقل است؛ مطابق با آنچه قرآن از آن، تعبیر به حکمت می‌کند: «يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا» (بقره: ۲۶۹)؛ [خدا] به هر کس که بخواهد حکمت می‌بخشد و به هر کس حکمت داده شود، به‌یقین خیری فراوان داده شده است. در تعریف حکمت گفته شده: «حکمة» به مفهوم رسیدن به حقیقت با علم و عقل است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۲۴۹)؛ بنابراین، علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی، تبیین از جهان مبتنی بر علم و عقل و درک حقیقت است. خداوند در قرآن از ایجاد نظام واحد جهان هستی و مبتنی بر توحید سخن گفته و صاحبان دانش بر این مطلب گواهی می‌دهند (آل عمران: ۱۸).

علم‌گرایی بر اساس عقلانیت و حیانی، حقیقت‌گرا است مطابق با آیات قرآن: «کسانی که به ایشان علم داده شده، آنچه را از سوی پروردگارت بر تو نازل شده حق می‌دانند» (سبا: ۶)؛ تنها دانشمندان از خدا می‌ترسند (فاطر: ۲۸) و این آیات روشنایی است که در سینه دانشوران جای دارد (عنکبوت: ۴۹). پیام این آیات، علم‌گرایی با محوریت توحید است؛ یعنی جهان از آفریننده واحدی پدید آمده است و نظام جهان هستی به‌صورت هماهنگ به سمت جهان توحیدی،

تکامل می‌یابد و با عبارت‌های نشان‌دهنده عقلانیت مانند، تذکر، تفکر، تعلم و تعقل، بیان شده است.

هدفمندی جهان آفرینش، چگونگی آفرینش زمین و آسمان و رفت و آمد شب و روز، در تنوع میوه‌ها و آفرینش آنچه از آسمان نازل می‌شود و در زمین کاشته شده و رشد می‌کند و دیگر ثمرات که در جهان هستی وجود دارد، نشانه‌های الهی، نهفته است و اندیشمندان با تفکر، تعقل و تدبیر، این نشانه‌ها را درک می‌کنند (بقره: ۲۲، آل عمران: ۱۹۰-۱۹۱، نحل: ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۷، ۶۵، ۶۷، ۶۹، روم: ۲۳ و ۲۴، نساء: ۸۲). طبق محتوای این آیات، همه موجودات جهان هستی، هدفمند و از نشانه‌های آفریننده توحیدی و در تسخیر انسان‌ها است تا در آن‌ها بیندیشند و با توسعه علم‌گرایی از جهان طبیعی، استفاده نموده و به سعادت دنیا و آخرت برسند. علامه طباطبایی در تفسیر این آیات، می‌نویسد: این آیات برای خداشناسی توحیدی و ارتباط آن با سعادت انسان، به چند برهان اشاره کرده است. برهان اول: پیوستگی نظام عالم، دلیل بر توحیدی بودن آن است. برهان دوم: شگفت‌انگیزی این عالم دلیل دیگری بر مسئله توحید است. برهان سوم: از راه احتیاج انسان که خداوند هر چه در آسمان و زمین است مسخر او گردانده تا او به سعادت برسد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ق، ۱: ۳۹۷-۳۹۸). طبق محتوای این آیات، جهان هستی هدفمند است و نشانه‌های الهی در نظام هستی، معرفی شده است و انسان، فراخوانده شده که در نظام آفرینش بیندیشد؛ نتیجه این استدلال عقلانی، توسعه علم‌گرایی در تسخیر طبیعت و زندگی بهتر در جامعه است و دربرگیرنده سعادت‌مندی دنیا و آخرت است.

مفهوم عقلانیت: عقلانیت، معادل واژه «Rationality» از ماده لاتین «Ratio» از عقل گرفته شده و به معنای عقلانی بودن، است (ساروخانی، ۱۳۸۸: ۶۱۱)؛ واژه «rationalization» نیز از کلمه عقلانیت گرفته شده که در فارسی به مفهوم عقلانی سازی و عقلانی شدن است و عقلانی سازی، فرایندی است که واقعیت‌های زندگی بر اساس آن در محدوده تحلیل عقلانی قرار می‌گیرند (بیرو، ۱۳۸۰: ۳۱۸)؛ میکائیل استنمارک (Stenmark Mikael) مفهوم عقلانیت را در سه زمینه توضیح داده است:

الف) گاهی عقلانیت وصف باورها قرار می‌گیرد، مثلاً می‌گوییم باور به p معقول است.

ب) رفتارها نیز گاهی موصوف به عقلانیت می‌شوند، مثلاً می‌گوییم رفتار x

معقول است.

ج) گاهی ارزش‌ها به عقلانیت متصف می‌شوند و می‌گوییم این یا آن ارزش، ارزش معقولی است (Stenmark, ۱۹۹۵: ۵)؛ بنابراین، مفهوم عقلانیت؛ یعنی عقلانی بودن که بر ثابت کردن وصف عقلانی برای موصوف آن دلالت دارد و عقلانیت، متصف به باورها و ارزش‌ها، معطوف به کمالات انسانی است. علم‌گرایی از ارزش‌های معطوف به کمالات انسانی است که می‌تواند متصف به عقلانیت شود.

مفهوم عقلانیت و حیانی: مفهوم عقلانیت و حیانی، ترکیب از وحی و عقل است. وحی به مفهوم، القای خبر به صورت مخفی، اشاره کردن، نوشتن، و سخن گفتن به واسطه یک کلام با کسی که بر غیر او، پوشیده باشد و به اشاره سریع گفته شده است (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ۱۵: ۳۷۹؛ زاغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۸۵۸)؛ بنابراین، رساندن هرگونه پیام، اشاره، سخن پوشیده با شتاب، اعلام در خفا و کلام یا نوشته‌ای که به دیگران القا شود؛ به این شرط که سریع و خفی باشد، وحی است. وحی در قرآن به چند مفهوم استعمال شده است: وحی به مفهوم «اشاره مخفیانه» (مریم: ۱۱)؛ وحی به معنای الهام روحانی به ملائکه (انفال: ۱۲)؛ هدایت غریزی و طبیعی مانند: وحی به زبور عسل و طبیعت (نحل: ۶۸)؛ نوعی شعور در باطن، مانند: وحی به مادر موسی (قصص: ۷) و وحی به مفهوم رسالت الهی مانند: وحی به پیامبر (ص) با نازل شدن قرآن و وحی به پیامبران (یوسف: ۳؛ زمر: ۶۵؛ عنکبوت: ۴۵؛ شوری: ۷؛ نساء: ۱۶۳). وحی مدنظر، به معنای رسالت و ارتباط غیبی میان خدا و پیامبر است؛ این نوع وحی، القاء معنا بر قلب پیامبر بدون واسطه فرشته وحی یا با القاء به فرشته وحی است تا او وحی الهی را از جانب خداوند به یکی از انبیاء ابلاغ نماید. بیشترین کاربرد وحی و مشتقات آن در قرآن، وحی به مفهوم رسالت است. وحی به این مفهوم؛ یعنی ارتباطی معنوی بین شخص پیامبر با عالم غیب و در آن، پیام خداوند به پیامبر منتقل می‌شود. نتیجه این فرایند، آگاهی قطعی‌ای است که از ناحیه خداوند، به برخی از انسان‌های برگزیده عطا می‌شود. وحی به مفهوم رسالت، در فرایند ابلاغ صورت گرفته است.

بنابراین، عقلانیت و حیانی به مفهوم عقلانیت است که ریشه در وحی دارد و اتخاذ شده از منبع دینی الهی است که به شیوه مستقیم یا توسط فرشته، دریافت شده و در قالب کتاب‌های آسمانی به بشریت عرضه شده است و عقلانیت

در قرآن کریم، نوعی ادراک توأم با سلامت فطرت است (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ۲: ۲۵۰؛ جوادی آملی، ۱۳۸۷، ۳: ۱۱۹؛ خان محمدی، ۱۳۹۱: ۳۱-۴۴)؛ بنابراین، عقلانیت وحیانی، به مفهوم عقلانیت اخذشده از قرآن کریم است؛ این نوع عقلانیت، افراد را در حل پرسش‌های بنیادین، کمک می‌کند و آن‌ها را به درک صحیح می‌رساند. از پرسش‌های جامعه، توسعه علم‌گرایی است و این پژوهش در جهت پاسخ به آن، درصدد تأمل بر توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت وحیانی از منظر قرآن است. عقلانیت همراه علم‌گرایی با واژه‌های مانند «تعقلون»، «یتفکرون»، «اولوالالباب»، «یتذکرون» و «حکمت» بیان شده است. تأمل در این آیات، توسعه بخش علم‌گرایی بر پایه عقلانیت وحیانی است.

۴. روش تحقیق

روش تحقیق این مقاله، تفهیمی و تحلیل متن، مبتنی بر فهم از درون مفاهیم واژگان است؛ این روش، مراد مفاهیم متن را مشخص می‌سازد که ریشه عقلانی در تأویل دارند. این روش از تفسیر موضوعی (آیات بیان‌کننده علم و عقلانیت) و تفسیر استنباطی (به سخن درآوردن قرآن) استفاده کرده است؛ تفسیر استنباطی به بیان شهید صدر، تفسیر موضوعی است که موضوع از جامعه گرفته‌شده و به قرآن عرضه می‌شود با دریافت پاسخ قرآنی تفسیر موضوعی انجام می‌شود (صدر، ۱۴۲۸ ق: ۲۹). بر این اساس، روش این تحقیق با استفاده از تفسیر استنباطی، درصدد آن است که با ایجاد پرسش اجتماعی (توسعه علم‌گرایی) و دریافت پاسخ قرآنی (آیات بیان‌کننده علم و عقلانیت)، همبستگی ارتباطی، میان نیاز جامعه و آیات به وجود آورد و در این جهت می‌توان از روش تحقیق، پل تیلیش (Paul Tillich) بهره گرفت، به این شیوه که میان پرسش‌هایی که در انتظار پاسخ‌های دینی‌اند و مسائل اساسی که در دامن یک فرهنگ پدید می‌آید، همبستگی ایجاد کرد (Tillich, 1993: 68-59) و به تعبیر فورد داوید، پیام کتاب مقدس با وضعیت‌های فرهنگ عصری پیوند داده شود و پاسخ‌های دینی از آن استخراج گردد (Ford, 1989: 7-136).

این تحقیق بر اساس روش ذکرشده، درصدد شناسایی مسئله جامعه (توسعه علم‌گرایی) و پاسخ قرآن (علم و عقلانیت وحیانی) است؛ بنابراین، معیار روش تحقیق، تفهیمی عصری، تحلیل متن با بهره‌گیری از تفسیر موضوعی استنباطی شهید صدر است؛ با این توضیح که تفسیر به‌مثابه پژوهش، به دنبال یافتن

پاسخی برای پرسش‌ها و مسائل جامعه است (صدر، ۱۴۲۸ ق: ۲۹)؛ پس بنابراین، این روش تحقیق، نوعی گفتگوی فعال با قرآن و پاسخ نظام‌مند علمی مبتنی بر تحلیل آیات عقلانی قرآن، پیرامون توسعه علم‌گرایی است.

۵. تحلیل پیام‌های آیات قرآن در توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی

توسعه علم‌گرایی از منظر قرآن به‌عنوان ارزش‌های فرهنگی جامعه، مورد توجه ویژه است. علم و مشتقات آن ۷۸۱ بار در قرآن به کار رفته است؛ اولین آیات نازل شده قرآن درباره خواندن و علم‌آموزی است (علق: ۳-۴) خداوند برای نشان اهمیت علم به قلم، قسم یاد کرده است (قلم: ۱)؛ بنا بر تفسیری این آیات در صدد بیان تکامل اجتماعی به‌وسیله تعلیم و فن نوشتن است و استعداد پیشرفت در تکامل اجتماعی به انسان از راه یادگیری بیان، قلم و مجهز شدن به نیروی عقل داده شده است (مطهری، ۱۳۷۴: ۴۹۵؛ همان ۱۳۸۶: ۵۱۰)؛ بنابراین تکامل اجتماعی در علم‌گرایی بر اساس عقلانیت است؛ برای توضیح بیشتر، این نوشتار به توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی از منظر قرآن، پرداخته و شامل موارد ذیل است.

الف) توسعه علم‌گرایی در جهت اطاعت الهی

توسعه علم‌گرایی بر اساس عقلانیت و حیانی از نگاه قرآن، چنین بیان شده است: «بگو آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند مساوی هستند، تنها خردمندان، پند می‌پذیرند» (زمر: ۹)؛ این آیه از طریق استفهام انکاری و مقایسه جامعه علم‌گرا و جامعه جهل‌گرا، جامعه علم‌گرا را برتری می‌دهد؛ این برتر دانستن جامعه علم‌گرا، بر پایه عقلانیت و حیانی است و با تفکر عقلانی به محتوای این آیه، علم‌گرایی در جامعه، قابل توسعه است؛ بنا بر تفسیری، منظور از علم در این آیه، آگاهی خاصی است که انسان را به اطاعت از پروردگار و امید به رحمت خدا دعوت می‌کند و علوم رسمی اگر در خدمت چنین معرفتی باشد، علم است (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۱، ۱۹: ۳۹۶)؛ طبق تحلیل محتوای این آیه، مفهوم علم شامل هر علمی است که در جهت تکامل جامعه انسانی به اطاعت الهی باشد؛ از این رو، پیام این آیه، توسعه مفهومی علم‌گرایی است و علم‌گرایی دربرگیرنده هرگونه علمی است که مورد نیاز جامعه باشد و در جهت اطاعت الهی به کار گرفته شود؛ چنانچه این آیه، تبیین شده است: مطلق دانایان با نادانان در این آیه، مقایسه شده‌اند؛ پس مقصود آیه مطلق دانش است که شامل علوم رسمی و معرفت الهی می‌شود (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷، ۱۸: ۴۲)؛

بدین ترتیب، با توجه به تحلیل محتوای این آیه، علم اگر در جهت اطاعت الهی باشد، از ارزش‌های فرهنگی جامعه است و بر جامعه‌ای جهل‌گرا، برتری دارد و توسعه علم‌گرایی، منوط به همین صفت علم است که جهت‌گیری الهی داشته باشد و جامعه را از تاریکی نجات بخشد و نورانیت بخشد؛ در این راستا، آیه چنین تحلیل شده است: علم به جامعه‌ای انسانی ارزش می‌دهد به طوری که از طریق آن، روشنایی در دید پدید می‌آید، بنابراین به نور فکر می‌کند و در نور حرکت می‌کند، درحالی که ناآگاهی نشان‌دهنده افق باریک، تاریکی کامل و عقب‌ماندگی پوسیده است و ذهنیت پیچیده، نگاه مضطرب و آگاهی مبهم در امور زندگی دارد و بدین ترتیب جامعه جاهلی در اندیشه تاریک زندگی، حرکت می‌کند (فضل‌الله، ۱۴۱۹ ق، ۱۹: ۳۱۱)؛ طبق این تحلیل، علم در جامعه توسعه پیدا می‌کند که از عقلانیت بهره‌گیر و فکر در جامعه رشد کند و روشنایی در دیدگاه افراد جامعه پدید آید و بنا بر تحلیلی: «علم چراغ عقل است و جهل تاریکی قلب اگر چشم قلب باز باشد کور نباشد و چراغ علم هم روشن باشد و درب چشم هم بسته نباشد و پرده و حجاب هم روی آینه قلب نیفتاده باشد به نور علم حقایق را عقل درک می‌کند» (طیب، ۱۳۶۹، ۱۱: ۲۹۱)؛ بنابراین، توسعه علم‌گرایی بر اساس عقلانیت و حیانی در مقیاس سنجش ارزشمندی علم است و جامعه دارای علم و جامعه بدون علم، برابر نیستند؛ این نابرابری مطابق برخی تفاسیر، نشان‌دهنده منزلت نابرابر این دو جامعه، در پیشگاه خدا، نظر خلق آگاه و در دنیا و آخرت است (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۱، ۱۹: ۳۹۵؛ رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷، ۱۸: ۴۲)؛ طبق این تحلیل، برتری جامعه علم‌گرا بر جامعه جهل‌گرا در ابعاد خدایی، مردمی، دنیایی و آخرتی است؛ بنابراین، علم‌گرایی با توجه به تحلیل محتوای این آیه، قابل توسعه است و شامل علوم گوناگون می‌شود که در جهت اطاعت الهی و از نیاز جامعه باشد؛ به لحاظ که جامعه علم‌گرا با جامعه که علم‌گرا نیست در همه ابعاد مساوی نیستند. بیان مقایسه علم‌گرایی به همراه عقلانیت، به این معنا است که قرآن، تنها به مسائل ماوراء طبیعت و جهان آخرت نپرداخته است و نسبت به علم دنیوی، علم ستیزی و علم‌گریزی نیست؛ علم‌گرایی از منظر قرآن، قابل توسعه است. نیازمندی‌های اجتماعی ایجاد می‌کند که همه امور جامعه شناسایی و به آن‌ها پاسخ داده شود به این شیوه که نیاز جامعه، شناسایی شود و به قرآن، عرضه گردد و طی فرایند تفسیر عصری و دریافت پاسخ علمی، تولید علم، پدید می‌آید و همواره با بهره‌گیری از عقلانیت و حیانی، رو به توسعه خواهد بود.

ب) توسعه علم‌گرایی در قالب تعلیم، تزکیه، حکمت و نجات از گمراهی و جهالت

قرآن، توسعه علم‌گرایی، بر پایه عقلانیت و حیاتی را در قالب «تعلیم»، «تزکیه» و «حکمت» بیان می‌کند: «در میان جمعیت درس نخوانده پیامبری از خودشان برانگیخت شد که آیاتش را بر آنها بخواند و آنها را تزکیه کند و به آنان کتاب (قرآن) و حکمت (عقلانیت) بیاموزد هرچند پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند» (جمعه: ۲) و در آیه دیگر می‌فرماید: «(بر جامعه مؤمنان منت نهاد شد هنگامی که در میان آنها، پیامبری از خودشان برانگیخت؛ که آیات او را بر آنها بخواند و آنها را پاک کند و کتاب و حکمت بیاموزد؛ هرچند پیش از آن، در گمراهی آشکاری بودند) (آل عمران: ۱۶۴) و در آیه دیگر می‌فرماید: «پیامبری از خودتان در میان شما فرستادیم تا آیات ما را بر شما بخواند و شما را پاک کند و به شما، کتاب و حکمت بیاموزد و آنچه را نمی‌دانستید، به شما یاد دهد» (بقره: ۱۵۱).

واژه‌های به‌کاررفته در این آیات مانند، «تزکیه» به مفهوم رشد و فزونی یافتن در امور دنیایی و اخروی (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۳۸۰) و پاک کردن صفات زشت جامعه است (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۱، ۱: ۵۱۲)؛ «حِکْمَة» به مفهوم رسیدن به حقیقت با علم و عقل است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۲۴۹) و «تعلیم» به مفهوم آنچه با تکرار در ذهن قرار گیرد (همان: ۵۸۰)؛ طبق تحلیل محتوای این آیات، علم‌گرایی همراه با عقلانیت، نجات‌بخش جامعه از گمراهی و جهالت است؛ همان‌گونه که این آیات، تفسیر شده است: مردم در زمان بعثت پیامبر اسلام (ص) در گمراهی بودند و جهل در آن عصر، تمام نقاط جهان را فراگرفته بود و تعلیم همراه با حکمت و تزکیه سبب نجات آنها از گمراهی و جهالت گردید (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۱، ۳: ۱۶۰) قرآن در جمله «وَإِنْ كَأْتُوا مِنْ قَبْلِ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» می‌گوید: نگاه عقلانی به دوران قبل از اسلام بکنید که در چه گمراهی قرار داشتید و با توسعه علمی به کجا رسیدید.

تکرار واژه علم در آیه اخیر، نشان‌دهنده توسعه علم‌گرایی بر اساس عقلانیت (تزکیه و حکمت) است؛ زیرا، خداوند در میان انسان‌ها پیامبری از خودشان مبعوث کرد که آیات خدا را بر آنان تلاوت کند و آنان را از زشتی‌های بت‌پرستی و شرک پاک نماید. آموزش کتاب، همراه حکمت، توسعه بخش علم بر پایه عقلانیت است. بنا بر تفسیر این آیه، این امر {علم‌گرایی} افق‌های معرفت را برای آنها باز و تمام حقایق ناب را برای آنها آشکار می‌کند، آنها

را به بالاترین درجات دانش ارتقا می‌دهد، راه را برای داشتن یک زندگی صالح برای آن‌ها هموار می‌کند و آنچه برایشان مناسب است می‌آموزد (فضل‌الله، ۱۴۱۹ ق، ۳: ۹۵؛ خطیب، ۱۴۲۴ ق، ۱: ۱۷۳). بدیهی است که داشتن زندگی صالح، رسیدن به بالاترین درجه علم و آگاهی از حقیقت زندگی دنیا و آخرت، نیاز به توسعه علم‌گرایی دارد؛ تا علاوه بر واقعیت زندگی، حقیقت آن، فهمیده شود و این درک با عقلانیت و حیانی، امکان‌پذیر است؛ بنابراین توسعه فرهنگی علم‌گرایی بر پایه عقلانیت با افق جدید از معرفت علمی است که در افراد پدیدار می‌شود و آن‌ها می‌توانند به حقایق ناب برسند.

ج) توسعه علم‌گرایی توسط متخصصان علمی (راسخون فی العلم، اوتوالعلم و اهل الذکر) با شرایط تفسیری

قرآن، توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت توسط «راسخون فی العلم» در فهم آیات متشابه مرتبط با آیات محکم، بیان می‌کند: «این کتاب (قرآن) را بر تو نازل کرد، قسمتی از آن، آیات «محکم» است که اساس این کتاب است و قسمتی از آن، «متشابه» است، کسانی که انحراف عقلی دارند به دنبال آیات متشابه‌اند و با تفسیر نادرست، فتنه‌انگیزی می‌کنند درحالی که تفسیر آن‌ها را، جز خدا و راسخان در علم، نمی‌دانند و می‌گویند: ما به همه آن ایمان آوردیم؛ همه از طرف پروردگار ماست و جز صاحبان عقل، این حقیقت را درک نمی‌کنند» (آل عمران: ۷).

واژه‌های مهم این آیه: «آیَاتٌ مُّحْكَمَاتٌ»: آیتی هستند که مفهوم آن‌ها روشن است و «ام‌الکتاب» نامیده شده؛ یعنی مفسر آیات دیگر است. «آیات متشابهات»: آیاتی هستند که مفهوم آن‌ها در ابتدای نظر پیچیده است و احتمال‌های متعددی در آن وجود دارد و با قرار دادن آن‌ها در کنار آیات محکم، معنی آن‌ها روشن می‌شود. مطابق تفسیر این آیه «راسخون فی العلم»: کسانی هستند که در علم فهم آیات، تخصص دارند؛ گرچه «راسخون فی العلم» در روایات به پیامبر گرامی اسلام (ص) و ائمه هدی (ع) تفسیر شده است؛ اما واژه‌های قرآن، مفاهیم گسترده دارند که در میان مصداق‌های آن، افراد نمونه، دیده می‌شود و در تفسیر، تنها از آن‌ها، نام می‌برند. بدیهی است که رسوخ در علم و فهمیدن معنی آیات قرآن، اختصاص به پیامبر (ص) و ائمه (ع) ندارد و دانشمندان متخصص دیگر با رعایت شرایط تفسیر، می‌توانند، معنی آیات قرآن را درک نمایند و برای دیگران تفسیر کنند و جمله «وَمَا يَذْكُرُ إِلَّا أَوْلُوا الْأَلْبَابِ» به این معنا است که این حقیقت‌ها

را تنها اندیشمندان (با عقلانیت و حیانی) می‌دانند؛ آن‌ها، آیات محکم و متشابه را در کنار هم، می‌فهمند (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۱، ۲: ۴۳۳-۴۴۳).

بنابراین، تعبیر این آیه (وَمَا يَذْكُرُ إِلَّا أَوْلُوا الْأَلْبَابِ) بعد از (راسخون فی العلم) نشان‌دهنده، توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی، توسط راسخان در علم است؛ راسخون فی العلم در روایات به پیامبر و پیشوایان معصوم (ع) تفسیر شده است؛ اما یادآوری عقلانیت برای «راسخون فی العلم» در فهم آیات متشابه، قابل توسعه است و متخصصان علمی با بهره‌گیری از عقلانیت و حیانی، با رعایت نمودن شرایط تفسیر، می‌توانند آیات متشابه را در کنار آیات محکم قرار دهند و محتوای آن‌ها را تحلیل نمایند؛ به این ترتیب، آیات متشابه قرآن با ارجاع به آیات محکم، توسط دانشمندان متخصص فهمیده و توضیح داده شوند و توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت، توسط افراد متخصص علمی، انجام گیرد.

قرآن در آیه دیگر، توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی توسط متخصصان علمی تحت عنوان «اووالعلم و اهل الذکر» بیان می‌کند: «آگاهان می‌دانند که قرآن به حق از سوی پروردگارت است و در نتیجه به آن ایمان می‌آورند، و دل‌هایشان در برابر آن خاضع می‌گردد و خداوند کسانی را که ایمان آوردند، به سوی صراط مستقیم هدایت می‌کند» (حج: ۵۴)؛ طبق محتوای این آیه، جامعه علم‌گرا به حقیقت دست می‌یابد و با درک عقلانی ایمان می‌آورد و با داشتن ایمان از هدایت الهی به راه راست، برخوردار می‌شود؛ از این رو، قرآن، کسانی را که نمی‌دانند به سؤال از آگاهان و کسانی که آگاهی از قرآن و کتاب‌های پیشین دارند، ارجاع داده است؛ تا ذکر (قرآن) نازل‌شده، برای مردم، تبیین گردد، شاید بیندیشند: (حل: ۴۳-۴۴) طبق محتوای این آیه، «ذکر» نازل‌شده، قرآن است، این قرآن به پیامبر و برای مردم نازل‌شده است؛ از آنجاکه نزول قرآن تنها برای مردم عصر پیامبر (ص) نیست و نزول از نظر مفهومی ادامه دارد؛ بنابراین، فهم محتوایی قرآن، قابل توسعه است و مطابق شرایط هر عصری، نیاز مردم را شناسایی کند و از محتوای قرآن، پاسخ استخراج گردد و مردم نیز، وظیفه‌دارند که آنچه را نمی‌دانند از آگاهان علمی، سؤال کنند؛ تأیید به راین تحلیل، تفسیر آیه «فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ». به این صورت است که: «اهل ذکر مفهوم وسیعی دارد که همه آگاهان و اهل اطلاع را در زمینه‌های مختلف شامل می‌شود» (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۱، ۱۱: ۱۴۱)؛ بنابراین، این آیات در بیان توسعه علم‌گرایی جامعه در جهت پرسش از آگاهان علمی است؛ زیرا تبیین پیام

قرآن برای مردم، آگاهی علمی نیاز دارد؛ این آگاهی علمی با بهره‌گیری از عقلانیت و حیانی، قابل توسعه است و دانشمندان علمی، نیاز جامعه را تشخیص دهند و پاسخ مناسب آن را از آیات، استخراج نموده و برای جامعه، تبیین کنند.

د) توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت در استقلال الهی و دوری از تقلید بیگانه و تعصب به گذشته

قرآن، توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی را استقلال جامعه در علم‌گرایی و متکی بر توحید، بیان می‌کند: «مثل کسانی که سرپرست و دوست الهی ندارند، مثل عنکبوت است؛ اگر بدانند، خانه‌ای ضعیف برای خود درست کرده‌اند و سست‌ترین خانه‌ها، خانه عنکبوت است! خداوند خواسته‌های غیر الهی را می‌داند و او شکست‌ناپذیر و حکیم است. این مثال‌ها را برای مردم می‌زنیم و جز آگاهان، آن‌ها را درک نمی‌کنند» (عنکبوت: ۴۱-۴۳). طبق مفهوم این آیات، عقلانیت و علم‌گرایی از ویژگی‌های جامعه توحیدی است، به این لحاظ که چنین جامعه‌ای، مستقل، سنجیده، مستحکم و هماهنگ است؛ از این رو، علم‌گرایی آن بر پایه عقلانیت و متکی بر توحید است؛ در مقابل، جامعه‌ای غیر توحیدی که غیر از خدا، دوستانی دارند و علم‌گرایی آن با عصیت به گذشته یا تقلید از بیگانگان است، مثل خانه عنکبوت است که استحکام ندارد و با کوچک‌ترین بادی، دچار ازهم‌پاشیدگی می‌شود. دانشمندان با عقلانیت و حیانی این حقیقت را درک می‌کنند؛ بنا بر تحلیلی، هدف از این ضرب‌المثل‌ها این است که خداوند می‌خواهد همه چیز را به درک مردم نزدیک کند؛ اما معنی آن‌ها را تنها دانشمندان اهل معرفت بدون تعصب و تقلید می‌فهمند و با تأمل در دلالت‌ها، حقیقت را آشکار می‌کنند. (زحیلی، ۱۴۲۲ ق، ۲: ۱۹۶)؛ طبق این تحلیل، دانشمندان با شناخت مبتنی بر عقلانیت، تعصب به گذشته و تقلید از بیگانه ندارند و در جستجوی حقیقت هستند؛ بنا بر تفسیری، درک این حقیقت برای کسانی (دانشمندان) است که از درک سطحی آیات عبور و به عمق آن‌ها نفوذ می‌کنند و آنچه را عموم مردم درک نمی‌کنند، آن‌ها می‌فهمند (فضل‌الله، ۱۴۱۹ ق، ۱۸: ۵۷)؛ پس بنابراین، محتوای این آیات در بیان درک حقیقت توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی، متکی بر توحید و استقلال الهی است.

جدول ۱. جمع‌بندی محتوای آیات: توسعه علم‌گرایی در جهت اطاعت الهی

جمع‌بندی	واژه بیان‌کننده علم‌گرایی و عقلانیت و حیانی	آیات
توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی در جهت اطاعت الهی و در همه ابعاد مادی و معنوی و دنیایی و آخرتی در مقایسه، مساوی نبودن جامعه علم‌گرا با جامعه که علم‌گرا نیست.	«يَعْلَمُونَ»: «لَا يَعْلَمُونَ» و «أُولُوا الْأَلْبَابِ»	زمر/ ۹: «قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ»

جدول ۲. جمع بندی محتوای آیات: علم‌گرایی و تزکیه، حکمت و نجات از گمراهی و جهالت

جمع‌بندی	واژه بیان‌کننده علم‌گرایی و عقلانیت و حیانی	آیات
توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی به‌عنوان تعلیم (آموزش)، تزکیه (پاکیزگی) و حکمت (رسیدن به حقیقت توسط علم و عقل) در مواردی که جامعه نمی‌دانسته و پاکیزه کردن جامعه از گمراهی و جهالت در همه ابعاد است	«يُزَكِّي» «يَعْلَمُ» «الْحِكْمَةَ»	جمعه / ۲: «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ: آل عمران / ۶۱: لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ: بقره/ ۱۵۱: «كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ»

جدول ۳. جمع بندی محتوای آیات: علم‌گرایی و متخصصان علم

(راسخون فی العلم، اوتوالعلم و اهل الذکر)

جمع بندی	واژه بیان‌کننده علم‌گرایی و عقلانیت و حیانی	آیات
توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی توسط متخصصان علم به‌عنوان «راسخون فی العلم»؛ «أوتوا العلم» و سؤال از اهل ذکر با داشتن شرایط تفسیر علمی در فهم عصری آیات و تبیین محتوای آیات الهی در پاسخ به نیاز جامعه است.	«الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ»: «أوتوا العلم» «أهل الذکر»: «أوتوا الألباب» «يتفكرون»	(آل عمران، ۷): «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ»: (حج، آیه ۴۵): «وَلِيُعَلِّمَ الَّذِينَ آمَنُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ وَإِنَّ اللَّهَ لَهَادٍ لِلَّذِينَ آمَنُوا إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ»: (نحل/ ۳۴-۴۴: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوحِيَ إِلَيْهِمْ فَسَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (۳۴) بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ (۴۴)»

جدول ۴. جمع‌بندی محتوای آیات: علم‌گرایی و استقلال الهی و دوری از تقلید بیگانه و تعصب به گذشته

آیات	واژه بیان‌کننده علم‌گرایی و عقلانیت و حیانی	جمع‌بندی
عنكبوت / ۴۱-۴۳: «مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿١٤﴾ إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٢٤﴾ وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ ﴿٣٤﴾»	« يَعْلَمُونَ » « يَعْقِلُهَا » « الْعَالِمُونَ »	توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی در جامعه توحیدی با داشتن استقلال الهی و دوری از تقلید بیگانه و تعصب به گذشته است

۶. نتیجه‌گیری

علم‌گرایی در قرآن بر پایه عقلانیت و حیانی، قابل توسعه است و دربرگیرنده هرگونه علمی می‌شود که در تکامل جامعه، مفید باشد. از آیات قرآن بیان‌کننده علم و عقلانیت، استفاده می‌گردد که علم‌گرایی در جهت اطاعت الهی، شامل علوم موردنیاز جامعه می‌شود؛ زیرا جامعه الهی، نیازهای مختلف دارد و به این نیازها باید پاسخ علمی عاقلانه داده شود؛ از همین رو، مقایسه عقلانی جامعه علم‌گرا با جامعه جهل‌گرا و بهتر بودن جامعه در علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی است. توسعه علم‌گرایی بر پایه تزکیه (پاکیزگی) و حکمت (فهم حقیقت)، توسط متخصصان علمی (راسخون فی العلم، اوتوالعلم و اهل الذکر) با رعایت کردن شرایط تفسیر عصری متن، متناسب با نیاز و در نظر داشت استقلال و جهت‌گیری توحیدی جامعه است؛ بنابراین، توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی از منظر قرآن، دربرگیرنده علوم تجربی و غیرتجربی، مادی، معنوی، دنیایی و آخرتی، جسمانی و روحانی است.

پیشنهاد برای توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی، نگاه عاقلانه به تمدن اسلامی است. تمدن اسلامی در پرتو توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی، شکل گرفت. موضع مثبت قرآن نسبت به علوم از جمله علوم دنیوی، سبب گردید که مسلمانان در برهه‌ای از زمان به تمدن دست پیدا کنند. احیاء این تمدن اسلامی در پرتوی توسعه علم‌گرایی بر پایه عقلانیت و حیانی است تا جامعه، نگاه جامع و عمومیت بخش به علم‌گرایی داشته باشد و متناسب با زمان به شکل معنادار و هدفمند باشد.

فهرست منابع

*قرآن کریم.

- ۱- ازکیا، مصطفی، (۱۳۸۱). جامعه‌شناسی توسعه، چاپ سوم، تهران، نشر کلمه.
- ۲- آقا بخشی، علی اکبر، (۱۳۸۳)، فرهنگ علوم سیاسی، چاپ اول، تهران، چاپار.
- ۳- ابن منظور، محمد بن مكرم، (۱۴۱۴ ق)، لسان العرب، الطبعة الثالثة بیروت، دار صادر.
- ۴- بیرو، آلن، (۱۳۸۰)، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه باقر ساروخانی، چاپ چهارم، تهران: کیهان.
- ۵- تودارو، مایکل، (۱۳۷۸)، توسعه اقتصادی در جهان سوم، ترجمه: غلامعلی فرجادی، چاپ نهم، تهران، بازتاب: مؤسسه عالی پژوهش در برنامه ریزی و توسعه.
- ۶- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۷)، تفسیر موضوعی قرآن کریم، چاپ دوم، قم، نشر اسراء.
- ۷- خان محمدی، کریم، (۱۳۹۱)، «مقایسه عقلانیت ارتباطی با عقلانیت وحیانی (براساس دیدگاه‌های هابرماس و علامه طباطبایی)»، مجله: علوم سیاسی، سال پانزدهم، شماره پنجاه و هفتم.
- ۸- خطیب، عبدالکریم، (۱۴۲۴ ق)، التفسیر القرآنی للقرآن، الطبعة الاولى، بیروت، دارالفکر العربی.
- ۹- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ ق)، مفردات ألفاظ القرآن، الطبعة الاولى، بیروت، دار الشامیة.
- ۱۰- رضایی اصفهانی، محمدعلی، (۱۳۸۷)، تفسیر قرآن مهر، چاپ اول، قم، پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.
- ۱۱- زحیلی، وهبة بن مصطفى، (۱۴۲۲ ق)، تفسیر الوسیط، الطبعة الاولى، دمشق، دار الفکر.
- ۱۲- ساروخانی، باقر، (۱۳۸۸)، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، چاپ سوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۱۳- صدر، محمداقبر، (۱۴۲۸ ق)، المدرسة لقرآنیة، الطبعة الرابعة، قم، مرکز الابحاث و الدراسات التخصصیة للشهید الصدر.
- ۱۴- طباطبایی، محمدحسین، (۱۳۹۰ ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، الطبعة الثانية، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- ۱۵- طیب، عبد الحسین، (۱۳۷۸ ش)، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، تهران، انتشارات اسلام.
- ۱۶- عمید، حسن، (۱۳۸۴)، فرهنگ عمید، چاپ دهم، تهران، امیرکبیر.
- ۱۷- فضل الله، محمد حسین، (۱۴۱۹ ق)، تفسیر من وحی القرآن، الطبعة الثالثة، بیروت، ناشر دار الملائک للطباعة.
- ۱۸- مطهری، مرتضی، (۱۳۷۴)، مجموعه آثار، ج ۲، چاپ دوم، تهران، صدرا.
- ۱۹- مطهری، مرتضی، (۱۳۸۶)، مجموعه آثار، ج ۲۵؛ چاپ اول، تهران، صدرا.
- ۲۰- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، (۱۳۷۱)، تفسیر نمونه، چاپ دهم، تهران، دار الکتب

الإسلامية.

۲۱- ولایتی ولایتی (۱۳۸۸)؛ فرهنگ و تمدن اسلامی، چاپ سیزدهم، قم، دفتر نشر معارف.
 ۲۲- هرمن، رندال، (۱۳۷۶)، سیر تکامل عقل نوین، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ دوم، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

23- Cambridge International Dictionary of English, (1993), cambridge university press.

24- Tillich, Paul, (1951, 1957, 1963), Systematic Theology, vols1, Chicago university press

25- The new oxford Dictionary of English, (1999), Oxford university Press,

26- Ford, David F. (vd.), (1989), The Modern Theologians, vols1, New York: Basil Blackwel.

27- Stenmark, Mikael, (1995), rationality in science, religion, and everyday life, university of notre dame press.

28- Stenmark, Mikael, (2020), *Scientism: Science, Ethics and Religion*. Routledge.

REFERENCES

- * The Holy Qur'an.
1. Azkia, Mustafa, (1381), *Sociology of Development*, Third Edition, Tehran, Kalemeh Publishing House.
 2. Agha Bakshi, Ali-Akbar, (1383), *Culture of Political Sciences*, first edition, Tehran, Chapar.
 3. Ibn Manzoor, Muhammad Ibn Mukarram, (1414 AH), *Lisan al-Arab*, 3rd edition, Beirut, Dar al-Sadir
 4. Biro, Alan, (1380), *Dictionary of Social Sciences*, translated by Bagher Sarokhani, 4th edition, Tehran: Keyhan.
 5. Todaro, Michael, (1378), *Third-World Economic Development*, translated by: Gholam Ali Farjadi, 9th edition, Tehran, Baztab: Higher Institute of Research in Planning and Development.
 6. Javadi Amoli, Abdullah, (1387), *Thematic Tafsir of the Holy Qur'an*, second edition, Qom, Isra Publishing House.
 7. Khan Mohammadi, Karim, (1391), "Comparison of social rationality with revelatory rationality (based on the views of Habermas and Allameh Tabatabai), *Journal: Political Sciences*, Year 15, No. 57.
 8. Khatib, Abd al-Karim, (1424 AH), *al-Tafsir al-Qur'ani li'l-Qur'an*, first edition, Beirut, Dar al-Fikr al-Arabi.
 9. Raghیب Isfahani, Hussein bin Muhammad, (1412 AH), *Mufradat al-Qur'an*, first edition, Beirut, Dar al-Shamiyah.
 10. Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, (1387), *Tafsir Qur'an Mehr*, first edition, Qom, *Researches on Tafsir and Sciences of the Qur'an*.
 11. Zuhaili, Wahba bin Mustafa, (1422 AH), *Tafsir al-Wasit*, first edition, Damascus, Dar al-Fikr.
 12. Sarukhani, Baqer, (1388), *Research Methods in Social Sciences*, 3rd edition, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
 13. Sadr, Muhammad Baqir, (1428 AH), *Al-Madrasah al-Quraniyah*, fourth edition, Qom, Center for Research and Specialized Studies for Shaid al-Sadr.
 14. Tabatabaei, Muhammad Hussein, (1390 AH), *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*, second edition, Beirut, Est. Al-A'jami Publications.
 15. Tayyib, Abdul Hussein, (1378), *Atyab al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*, second edition, Tehran, Islam Publications.
 16. Amid, Hasan, (1384), *Farhang Amid*, 10th edition, Tehran, Amirkabir.
 17. Fazlullah, Muhammad Hussein, (1419 A.H.), *Tafsir Min Wahy Al-Qur'an*, third edition, Beirut, Dar Al-Malak for publishing.
 18. Motahari, Morteza, (1374), *collection of works*, vol. 2, second edition, Tehran, Sadra.
 19. Motahari, Morteza, (1386), *collection of works*, vol. 25; First edition, Tehran, Sadra.
 20. Makarem Shirazi, Nasser et al., (1371), *Tafsir Nomooneh*, 10th edition, Tehran, Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
 21. Velayati, Ali Akbar, (1388); *Islamic culture and civilization*, 13th edition, Qom,

Ma'arif Publishing House.

22. Herman, Randall, (1376), the evolution of the modern intellect, translated by Abolghasem Payandeh, second edition, Tehran, Scientific Publishing Company.

23. Cambridge International Dictionary of English, (1993), combridge university press.

24. Tillch, Paul, (1951, 1957, and 1963), Systematic Thology, vols1, Chicago University press.

25. The new oxford Dictionary of English, (1999), Oxford University Press.

26. Ford, David F. (vd.), (1989), The Modern Theologians, vol.1, New York: Basil Blackwel.

27. Stenmark, Mikael, (1995), rationality in science, religion, and everyday life, university of notre dame press.

28. Stenmark, Mikael, (2020), Scientism: Science, Ethics and Religion. Routledge.